

Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Masteratul de Filosofie Antică și Medievală

conf. dr. Mihai MAGA

Paleografie

DIGITAL HUMANITIES PENTRU SURSELE FILOSOFICE MEDIEVALE

semestrul II, 2023–2024

HME2415

<https://www.dhcluj.ro/dhm/>

Planul cursului

0. Prezentare	3
0.1. Curs 1: Introducere în paleografie	3
0.2. Curs 2: Manuscrise și scriere	3
0.3. Curs 3: Sistemul de abrevieri	3
0.4. Curs 4: Minuscula uncială, semiuncială, carolingiană	3
0.5. Curs 5: Minuscula gotică textuală	4
0.6. Curs 6: Minuscula gotică universitară din secolul XIII	4
0.7. Curs 7: Minuscula gotică bastardă din secolul XIV	4
0.8. Curs 8: Notarea variantelor din manuscrise	4
0.9. Curs 9: Colaționarea din multiple copii manuscrise	4
0.10. Curs 10: Aparatul critic	5
1. Introducere în paleografie	6
1.1. Ce este paleografia?	6
1.2. Istoria paleografiei	7
1.3. Instrumente	7
✍ Temă pentru acasă	8
2. Manuscrise și scriere	9
2.1. Instrumente și suporturi de scris	9
2.2. Limitări tehnice ale scrierii	9
2.3. Forma literei	10
2.4. Ductus	10
2.5. Exemplu	11
✍ Temă pentru acasă	11
3. Sistemul de abrevieri	13
3.1. Tipuri de abreviere	13
3.2. Instrumente pentru descifrare	14
✍ Temă pentru acasă	14
4. Minuscula uncială, semiuncială, carolingiană	16
4.1. Evoluție	16
4.2. Caracteristici	18
4.3. Abrevieri	18
4.4. Exemplu	19
✍ Temă pentru acasă	19

5. Minuscula gotică textuală	21
5.1. Evoluție	21
5.2. Caracteristici	21
5.3. Punctuație	21
5.4. Exemplu	22
 Temă pentru acasă	23
6. Minuscula gotică universitară din secolul XIII	24
6.1. Caracteristici	24
6.2. Corecturi și adnotări	24
6.3. Exemplu	25
 Temă pentru acasă	25
7. Minuscula gotică bastardă din secolul XIV	26
7.1. Evoluție	26
7.2. Caracteristici	26
7.3. Cifre	26
7.4. Exemplu	27
 Temă pentru acasă	28
8. Notarea variantelor din manuscrise	29
8.1. Părțile notării	29
8.2. Abrevieri editoriale comune	29
8.3. Exemplu	30
 Temă pentru acasă	30
9. Colaționarea din multiple copii manuscrise	32
9.1. Lecțiunea	32
9.2. Diferențe între manuscrise	32
9.3. Proceduri de colaționare	34
9.4. Exemplu	34
 Temă pentru acasă	35
10. Aparatul critic	36
10.1. Componentele aparatului critic	36
10.2. Observațiile critice generale	36
10.3. Aparatul critic atașat textului	36
10.4. Exemplu	38

0. Prezentare

0.1. Curs 1: Introducere în paleografie

- Ce este paleografia?
- Istoria paleografiei
- Instrumente

1

0.2. Curs 2: Manuscrise și scriere

- Instrumente și suporturi de scris
 - Limitări tehnice ale scrierii
 - *Ductus*
- ⇒ Exemplu

2

0.3. Curs 3: Sistemul de abrevieri

- Tipuri de abreviere:
 - semne convenționale
 - prescurtarea cuvintelor
 - Instrumente pentru descifrare
- ⇒ Exemplu

3

oīl doctīna ē d reb⁹ l d lig¹⁸ 7c

Omnis doctrina est de rebus vel de signis etc.

0.4. Curs 4: Minuscula uncială, semiuncială, carolingiană

- Evoluție
 - Caracteristici
 - Abrevieri
- ⇒ Exemplu

4

a b c d e f g h i l m n o p q r s t u x y z
a b c d e f g h i l m n o p q r s t u x y z
a b c d e f g h i l m n o p q r s t u x y z

0.5. Curs 5: Minuscula gotică textuală

- Evoluție
- Caracteristici
- Punctuație

☞ Exemplu

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Y Z
a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v x y z

0.6. Curs 6: Minuscula gotică universitară din secolul XIII

- Caracteristici
- Corecturi și adnotări

☞ Exemplu

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Y Z
a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v x y z

0.7. Curs 7: Minuscula gotică bastardă din secolul XIV

- Evoluție
- Caracteristici
- Abrevieri

☞ Exemplu

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Y Z
a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v x y z

0.8. Curs 8: Notarea variantelor din manuscrise

- Părțile notării: leamă, lecțiune, explicație, siglă
- Abrevieri editoriale comune

☞ Exemplu

omnis] sacra *add.* C || rebus] *om.* C || signis] singulis B, sygnis C

0.9. Curs 9: Colaționarea din multiple copii manuscrise

- Lecțiunea
- Diferențe între manuscrise:
 - ortografii diferite
 - adăugiri și omisiuni
 - greșeli de copist

- variante redacționale
- Proceduri de colaționare:
 - serială
 - paralelă
 - mixtă

➞ Exemplu

A: Omnis doctrina est de rebus vel de signis.

B: Omnis doctrina vel rebus est vel *singulis*.

C: Omnis sacra doctrina est de sygnis.

0.10. Curs 10: Aparatul critic

- Elementele critice generale (în introducere)
- Elementele critice textuale
 - Aparatul filologic/paleografic
 - Aparatul de surse
 - Alte tipuri de aparat (*traditio textus*, comparativ, explicativ)

1. Introducere în paleografie

1.1. Ce este paleografia?

Paleografie = studiul scrierii de mână vechi și istorice

$\xleftarrow{\text{GR.}}$ παλαιός (vechi) + γράφειν (a scrie)

Paleografia este diferită de:

- codicologie (studiul material al cărților manuscrise vechi)
- studiul conținutului textual (istoria ideilor, filosofie, literatură, istoria științei etc.)

Codicologie	Paleografie	Istoria gândirii
cartea ca obiect material	cartea ca scriere	cartea ca suport al ideilor
descrie fizic obiectul: dimensiuni, material, legătură, datare materială, posesori etc.	interpretează scrisul de mână: forma literelor, abrevieri, adnotări, punctuație, mâini de scris etc.	interpretează sensul textului: înțelesul cuvintelor, idei fundamentale, autori, tradiții de gândire etc.
recuperează istoria obiectului	recuperează textul	recuperează înțelesul

1.1.1. Utilitatea paleografiei

- astăzi nu mai putem citi direct din manuscrisele medievale
 - transformările istorice ale modernității au cauzat ruperea de modul medieval de gândire și scriere
- avem nevoie de o știință pentru a recupera textele medievale
 - scopul cercetării textelor este unul subiectiv istoric: traducere, analiză, interpretare, restituirea în detaliu a unor evoluții istorice
 - această știință trebuie să corespundă pretențiilor științifice actuale
- paleografia reprezintă un studiu în sine
 - învățarea și practicarea paleografiei cer un efort și un timp distinct de alte forme de studiu textual
 - reconstituirea textelor este uneori un act interpretativ auctorial, de aceea noțiunile de paleografie sunt utile și celorlalți specialiști care au nevoie să verifice interpretările și sursele
- paleografia nu este o știință autonomă
 - paleograful are nevoie de cunoștințe de istorie, limbi vechi (latină), filologie, filosofie și din domeniul particular căruia îi aparține textul

1.1.2. Scopuri ale paleografiei

- datarea manuscriselor prin identificarea stilului de scris
- stabilirea autenticității scrisului
- atribuirea manuscriselor pe baza mâinilor de scris

- investigarea scrisului ca tradiție intelectuală
- restaurarea textelor în forme curent acceptabile
- examinarea modificărilor și adăugirilor ulterioare

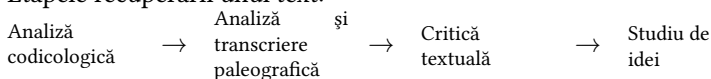
➡ o arheologie a scrisului de mână

1.1.3. Critica textuală

Critica textuală = studiul variantelor textuale în scrierile vechi și al reconstituirii savante a textelor sub forma edițiilor critice

- văzută uneori ca parte a paleografiei, alteori ca disciplină autonomă

Etapele recuperării unui text:

1.2. Istoria paleografiei

- în Evul Mediu și Renaștere
 - încercări timpurii de studiere a manuscriselor mai vechi pentru stabilirea autenticității sau pentru colaționarea textului

➡ Exemplu: *Biblia, Donatio Constantini* etc.

- Jean MABILLON (1632–1707) *De re diplomatica* (1681)
 - fondatorul paleografiei și diplomatiei
- Bernard DE MONTFAUCON (1655–1741) *Palaeographia graeca* (1708)
 - inventatorul termenului *paleografie*
- sec. XIX
 - contribuții majore la paleografie (Wilhelm WATTENBACH, Léopold DELISLE, Ludwig TRAUBE)
 - evoluții în critica textuală (Karl LACHMANN)
- sec. XX–XXI
 - folosirea tehnicii de calcul în conservarea și recuperarea textelor

1.3. Instrumente

1. Accesul la manuscrise
 - biblioteci și depozite
 - colecții și reproduceri online
2. Examinarea manuscriselor
 - instrumente fizice
 - instrumente electronice
3. Interpretarea scrisului de mână

- dicționare de abrevieri¹ și cărți despre scrierea medievală
 - ediții existente
4. Transcrierea manuscriselor
- proceduri clasice
 - instrumente digitale

Temă pentru acasă

7

Sugestii de lectură:

- [1] Bernhard BISCHOFF, *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989
- [2] *A Palaeographer's View: The Selected Writings of Julian Brown*, ed. J. BATELY, M.P. BROWN, J. ROBERTS, London: Harvey Miller, 1993
- [3] M. B. PARKES, *Pause and effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Aldershot: Scolar, 1992
- [4] Marcel COHEN, *La grande invention de l'écriture et son évolution*, Paris: Imprimerie nationale et Librairie Klincksieck, 1958
- [5] James G. FÉVRIER, *Histoire de l'écriture*, Paris: Payot, 1959
- [6] M. L. WEST, *Textual Criticism & Editorial Technique*, Stuttgart: B. G. Teubner, 1973
- [7] Ioana COSTA, *Papirus, pergament, hartie. Începuturile cărții*, București: Humanitas, 2011

¹Adriano CAPPELLI, *Dizionario di Abbreviature latine ed italiane* sau Breviter (<https://dhcluj.ro/breviter/>)

2. Manuscrise și scriere

2.1. Instrumente și suporturi de scris

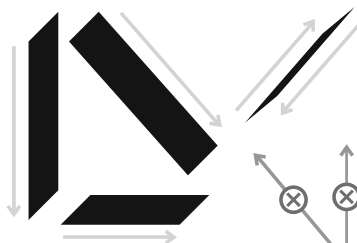
În Evul Mediu, cărțile erau scrise de mână.

- Instrumente de scris:
 - pană de scris sau trestie
 - cerneală
 - cuțit mic (pentru ascuțit pana și corecturi)
 - mină de plumb (pentru liniere)
- Suporturi de scris:
 - pergament (tipuri, fața cu păr/carne)
 - papirus (direcția fibrelor)
 - hârtie (semnul de apă)

2.2. Limitări tehnice ale scrierii

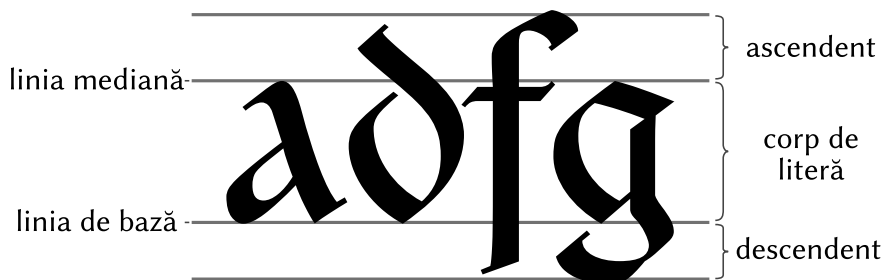
- suportul de scris este scump, spațiul este limitat
- pana nu poate să scrie în sus
- pentru a evita petele de cerneală și pentru a scrie cursiv, literele au terminații
- radierea poate distruge suportul
- uneori pergamentul de slabă calitate are defecte
- unele cerneluri afectează suportul (ex. Cu_2O)
- uneori textul este obturat de scrieri ulterioare (glose, palimpseste)

3

2.3. Forma literei

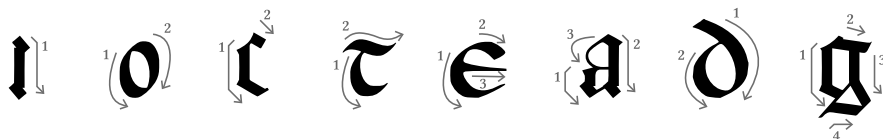
Majuscule și minuscule

4

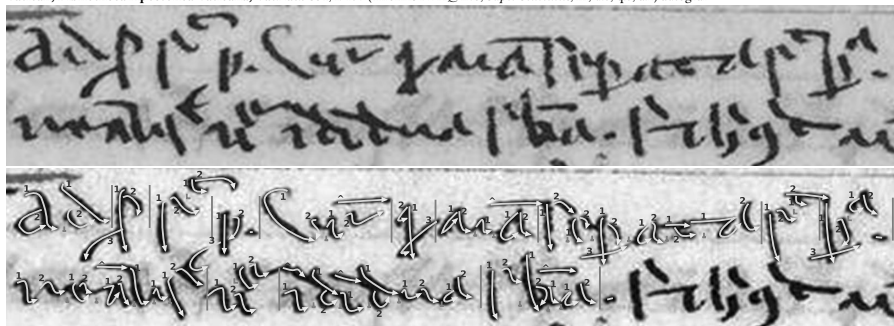
2.4. Ductus

În descifrarea scrisului de mână, cel mai important este determinarea dinamicii trăsăturilor care compun litera = **ductus**

Exemplu

Vatican, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat.Lat.9851, f. 15v (THOMAS DE AQUINO, *Super Sententiis* III, d.5, q.3, a.2) autograf

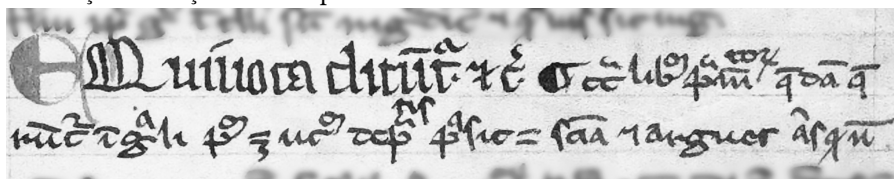
ad ꝑ ꝑ. br̃ q̃ aīa seꝑata ꝑ ꝑ.
roāil ñ idīdua lbīa.

Ad secundum sic proceditur. Videtur quod anima separata sit persona.

[...] rationalis naturae individua substantia.

Temă pentru acasă

Încercați să trasați ductus-ul pentru 5 cuvinte din următorul manuscris:

Basel, Universitätsbibliothek, F III 20, f. 113vb (sec. XIV)

PETRUS DE ALVERNIA, *Quaestiones super librum praedicamentorum Aristotelis*

Equivoca dicuntur etc. ¶ Circa librum predicamentorum quedam queruntur in generali, primum est utrum de predicamentis possit esse sciencia, et arguet aliquis quod non [...]

3. Sistemul de abrevieri

3.1. Tipuri de abreviere

- Din cauza limitării spațiului de scris, copiii au inventat tehnici de abreviere a cuvintelor.
- Abrevierile diferă de la o perioadă istorică la alta, de la un teritoriu la altul, de la un context intelectual la altul, atât în ce privește semnele abrevierilor cât și cuvintele care sunt abreviate.

☞ **m̃** = mater (jur., comm.), magister (univ. XIII), martyr (theol.), multipliciter (comm. XIII)

- Pentru a descifra abrevierile, trebuie să ținem cont de procedura abrevierii:
 - cuvintele foarte frecvente sunt cele mai abreviate, deseori cu semne convenționale asemănătoare literelor
 - celelalte cuvinte sunt deseori abreviate pentru scurtarea lor, folosind semne convenționale și proceduri de prescurtare

3.1.1. Semne convenționale

Semnele convenționale înlocuiesc o succesiune de sunete

☞ uneori aceeași abreviere poate sta pentru mai multe succesiuni omofone de sunete

☞ unele semne corespund unor cuvinte întregi, dar pot fi folosite și în interiorul unui alt cuvânt

Cele mai comune semne de abreviere:

~ (tilda) nazalizare m/n

q	que/quae	p	per/par-	& / 7	et	ē/3	est
q̃	que/quae	p̃	pre/prae-	ĩ	in/im-	ñ	non
q̄	quod	p̄	pro	ſ	sed/secundum	=	esse
q̅	qui	p̅	pri	ð	de	ſ	vel
q̆	quo	ğ	ergo	ğ	igitur	m̆	modo
q̇	-que/quem	ḣ	-bus	2	-rum	'	-ir/-er
9	cum/con-	3	-et/-m	9	-us	u	-ur
h	hic	h̄	haec	h	hoc		

3.1.2. Prescurtarea cuvintelor

Cuvintele mai lungi sau mai frecvente se abreviază prin suprimarea unor litere, care poate fi de două feluri:

- suspensie (doar primele litere sunt scrise, ultimele sunt înlocuite de un semn)
- contracție (se scrie doar începutul și sfârșitul, se omit litere de la mijloc)

Suprimarea poate fi marcată prin:

- tildă (atenție! tilda poate fi și nazalizare)

āia (anima) **rō** (ratio) **cā** (causa) **hñt** (habent)

- exponent la sfârșit

po^a (potentia) **a^a** (alia) **ph^{ci}** (physici) **cor^{is}** (corporis)

- deasupra cuvântului

ñ (natura) **pñ^o** (posterius) **ex^ema** (extrema)

- omisiune (unele litere pot fi omise când cuvântul e ușor de intuit)

lba (substantia) **qo** (quaestio) **Io.** (Iohannes)

Pentru a reconstitui cuvântul, trebuie să se găsească un cuvânt existent în latină care corespunde sunetelor scrise sau abreviate și care se obține prin minimul de expandări de la o formă cunoscută. (

➞ **rōle** (*rationabile*) (*rationale*)

3.2. Instrumente pentru descifrare

Există dicționare de abrevieri care conțin transcrierea semnelor de abreviere și a cuvintelor comune.

❶ nu toate cuvintele posibile sunt conținute în dicționare

❷ dicționarele acoperă mai multe domenii și limbi, atenție la folosirea specifică textului transcris

📖 ADRIANO CAPPELLI, *Dizionario di Abbreviature latine ed italiane*

NCC ^m – NCCITA	233	NCCITI – NE ^{ar}
ncc ^m , ncc ^m (ncc, ncc ^m) neces- sarium XIV f.	ncc ^{ih}	(ncciti) necessi- tati XIV m.
ncc ^a (ncc ^a) necessaria XIV	ncc ^m	(ncc ^a m) necessa- rium XV f.
ncc ^a (ncc ^a) necessaria	ncc ^s	(ncc ^s) necessitas XIII

🌐 **Breviter** Interactive Dataset of Medieval Abbreviations <https://dhcluj.ro/breviter/>

💡 studenții sunt încurajați să alcătuiască propriile dicționare de abrevieri

📝 Temă pentru acasă

Identificați 10 abrevieri în manuscrisul următor și transcrieți-le neabreviate:

Omnis causa primaria plus est influens sup̄ cā
 cum quam secūda cā uniuersalis
 Cūten g̃ remouet cā secūda uniuersalē uirtutem. are.
 cā. t. p̄ma nō auct̄ uirtutē ab ea. q̄d q̄ cā uniuē
 ur. p̄ma dīg̃ in sedm̄ cācum. cō secūda. Inq̄ in ip̄am. cā
 uniuersalē secūda quo nō seq̄t̄ ip̄am. Cum g̃ ag̃ cā secūda. i
 cācum. q̄ ip̄am seq̄t̄ nō excusat ip̄i actō a cā p̄ q̄ ē sup̄
 ip̄am qm̄ ē cā et. z nōr q̄d explicam̄. illd̄ p̄cem z m̄

Paris, Bibliothèque nationale de France, Latin 3237, f. 53r (primul sfert al sec. XIII)

PSEUDO-ARISTOTELES, *Liber de causis*

1.	6.
2.	7.
3.	8.
4.	9.
5.	10.

4. Minuscula uncială, semiuncială, carolingiană

4.1. Evoluție

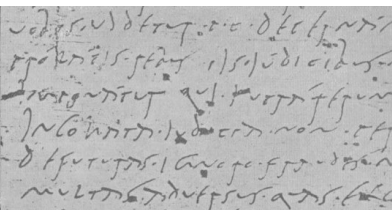
Alfabetul latin provine din alfabetul etrusc, care la rândul lui provine din varianta vestică a alfabetului grec.

Phoenician -- c. 900 B.C.	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇
← Earliest Greek -- c. 750 B.C. (Western Variant) →	Α Β Γ Δ Ε Ζ Η
Etruscan -- c. 650 B.C.	A B Γ Δ Ε Ζ Η
← Latin -- c. 500 B.C. →	A B C D E F Z H

Inițial exista un singur set de litere (majuscule), care au început să se diferențieze după suportul și autorul scrisului (mâini de scris).

Columna lui Traian (sec. II)

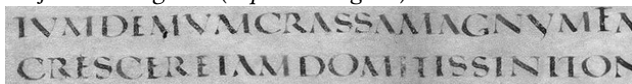

Papirus cu discursuri din Senat (sec. I)

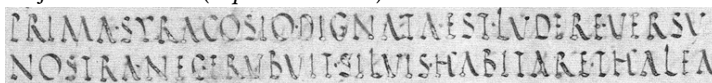
Evoluție (2)

Treptat, forma literelor s-a transformat pentru a se acomoda nevoilor scrisului.

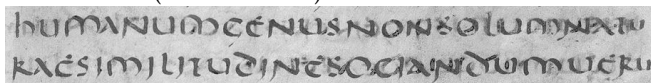
- majuscula elegantă (*capitalis elegans*) sec. I-IV

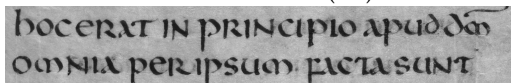
- majuscula rustică (*capitalis rustica*) sec. I-IX

- litera uncială (*littera uncialis*) sec. III-X

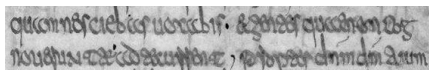
- litera semiuncială sec. V–VIII (–X)

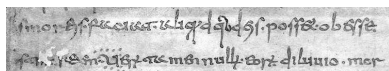
Evoluție (3)

Începând cu sec. VII apar forme de scriere cursivă în diferite zone ale Europei Occidentale (mâini de scris naționale).

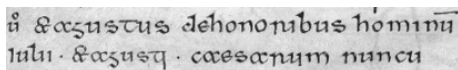
- cursiva merovingiană (Luxeuil)

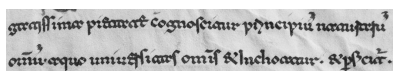
- cursiva vizigotică

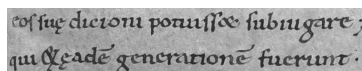
- cursiva insulară (irlandeză)

- cursiva italiană pre-carolină (beneventană și franco-lombardă)

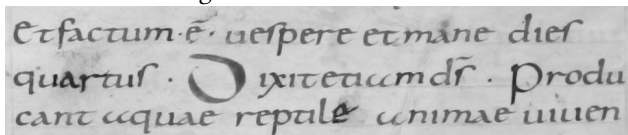
- cursiva germanică pre-carolină

Evoluție (4)

Începând cu sec. VIII, în urma reformei inițiate de Carol cel Mare, se dezvoltă o nouă scriere menită să fie mai ușor de citit și uniformă în Sfântul Imperiu Roman.

- minuscula carolingiană

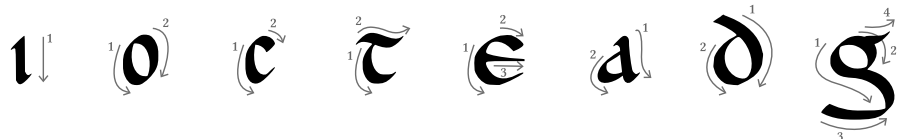

Unele mâini de scris naționale continuă să fie folosite în anumite teritorii și după reforma carolingiană. Totodată, literele unciale sau majusculele romane încep să fie refolosite pentru a diferenția inițialele.

4.2. Caracteristici

- linii rotunjite
- cârlige discrete
- lățimi uniforme ale literelor

Ductus

Unele litere au o nouă formă în scrisul cursiv minuscul:

f/s s r a/a a g/z g d/d d l l t t e/e e

4.3. Abrevieri

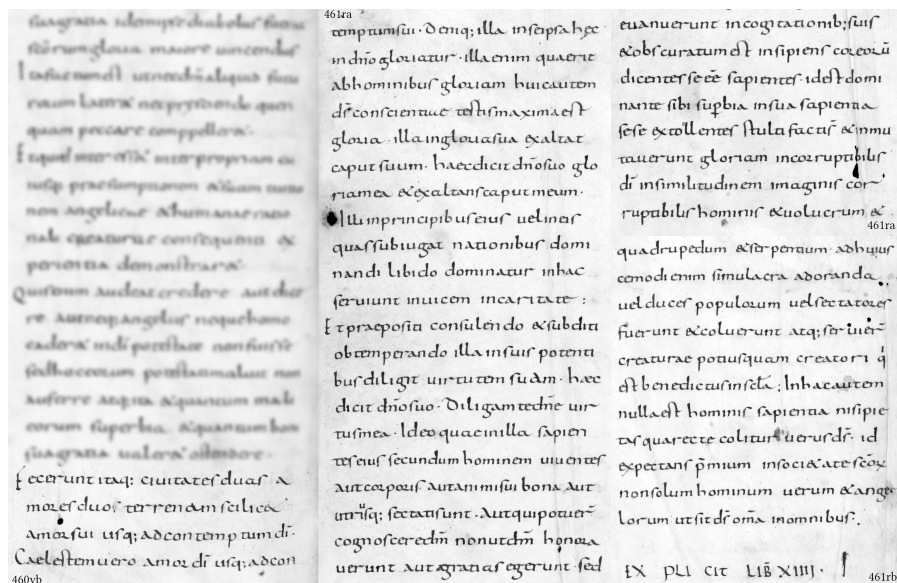
Abrevierile sunt mai puțin frecvente și iau mai multe forme:

- sigle moștenite de la romani
& (et) 3 (cum/con-)
- folosirea tildei pentru nazalizare sau contracție
hominū (hominu_m) **oñs** (omn_is)
- *nomina sacra*
ihc (Ihesus) **xpc** (Christus) **ds** (Deus) **sp̄s** (Spiritus)

Treptat apar abrevieri dintre cele comune (vezi *Cursul 3*)

- semne de abreviere comune
p (per) **q** (quod) **ē** (est) **q̄** (-que) **ę** -ae- **g** -us
- abrevierile irlandeze
.n. (enim) **.i.** (id est) **.f./s.** (scilicet)

4.4. Exemplu

St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 177, ff. 460vb–461rb (jumătătea sec. IX) AUGUSTINUS, *De civitate Dei*, lib. XIV, cap. 29.

Temă pentru acasă

Transcrieți următorul fragment de manuscris:

MAGNA QUIDEM
libri huius. apud per
patheticam sectam pro
batur auctoritas. Hic
namq. aristoteles. simplicium propo
sitionum naturam diligenter exa
minat, sed eius series scrupulosa im
peditur semita. & subtilibus pressa
sententiis. aditum intelligentiae

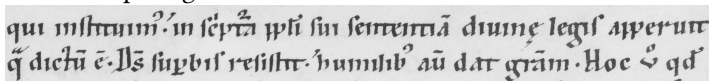
St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 820, p. 62 (a doua jumătate a sec. IX) BOETHIUS, *In Perihermeneias Aristotelis*

5. Minuscula gotică textuală

5.1. Evoluție

Începând cu secolele XI–XII s-au produs mai multe schimbări în mediul intelectual (creșterea alfabetizării, apariția universităților, cerere mai mare de cărți) care au dus la transformarea scrisului.

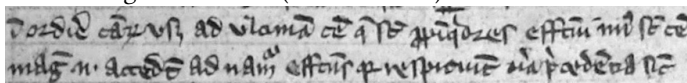
- minuscula protogotică

- minuscula gotică textuală (*littera textualis prescissa/quadrata/rotunda*)

- minuscula gotică cursivă (*littera cursiva*)

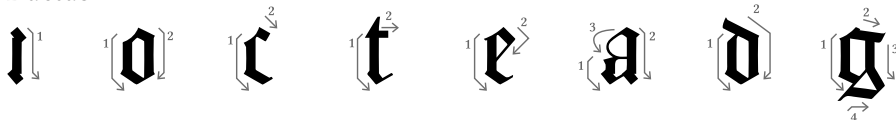

5.2. Caracteristici

- linii frânte
- cârlige pronunțate
- distanțe uniforme între picioare

admot
ilmpu
aimmo

Ductus

Din cauza similitudinii trăsăturilor care compun litera, unele litere pot fi confundate:

picioare: **i m n u v** (i m n u v)

umeri: **e o r t** (e o r t)

minimum unum (minimum vinum)

correcto certo recto (correcto certo recto)

Ortografia se schimbă după reguli ale latinei medievale:

ae/oe ⇒ **e** (celus) ti ⇒ **ci** (tercio) c ⇒ **ch** (archa) mn ⇒ **mpn** (sompnus)

5.3. Punctuație

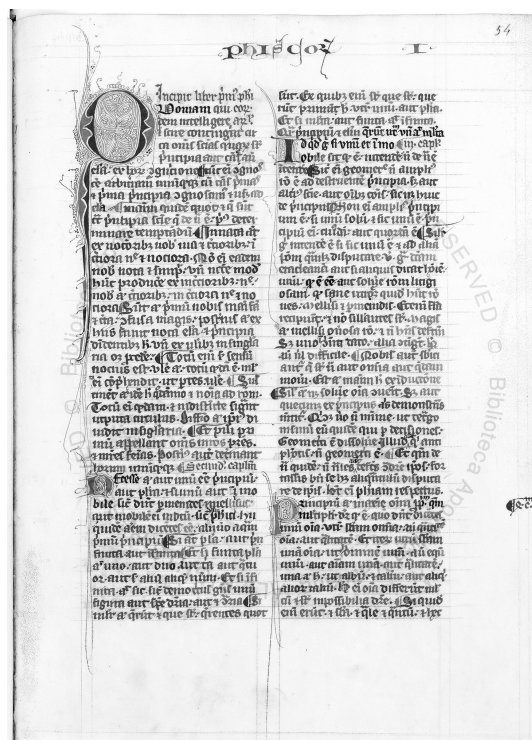
Punctuația medievală diferă într-o anumită măsură de cea modernă. Semne specifice sunt folosite pentru a delimita textul la mai multe niveluri:

- **punctus** • delimitază cele mai mici unități de frază, echivalent cu virgula modernă
- **punctus elevatus** ∴ delimitază unități mai mari decât *punctus*, ex. propoziții
- **virgula** ∙ delimitază unități sintactice
- **virgula suspensiva** / delimitază unități de sens
- **punctus interrogativus** .[?] delimitază o interogație sau exclamație
- **capitulum, paragraphus** ¶ delimitază paragrafe (¶)
- **litterae notabiliores** A B C delimitază unități mari de text, ex. capitole; uneori și acestea au mai multe niveluri, ex. inițiale simple încadrate pentru nivel inferior, inițiale ornate încadrate pentru nivel superior

☞ Setul de semne și folosirea lor diferă în funcție de perioadă și context.

☞ Uneori punctuația are rol sintactic, alteori are funcție analitică, iar uneori marchează respirația.

5.4. Exemplu

Vatican, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Borgh. 37
(sec. XIV), f. 54r
ARISTOTELES, *Physica*, I

6. Minuscula gotică universitară din secolul XIII

6.1. Caracteristici

- Dezvoltarea universităților ⇒ dezvoltarea scrisului
- Mai multe tipuri de text ⇒ mai multe tipuri de scriitură (*textualis, glossularis...*)
- Structurarea textului ⇒ noi forme grafice
- Creșterea cantității de manuscrise ⇒ optimizarea scriiturii (mai rapid, mai clar, mai compact)
- Specializarea scrisului ⇒ abrevieri specifice

6.2. Corecturi și adnotări

Textul scris poate fi compus în mai multe faze:

1. **textul inițial** (mâna principală)
2. una sau mai multe mâini de **intervenții**

După **tipul** intervențiilor, acestea pot fi:

- **corecturi**: suprimări, modificări sau adăugiri menite să restaureze textul sursă sau să refacă sensul
- **adnotări**: adăugiri care explică, comentează, completează textul sau indică conexiuni textuale (ex. glosele)

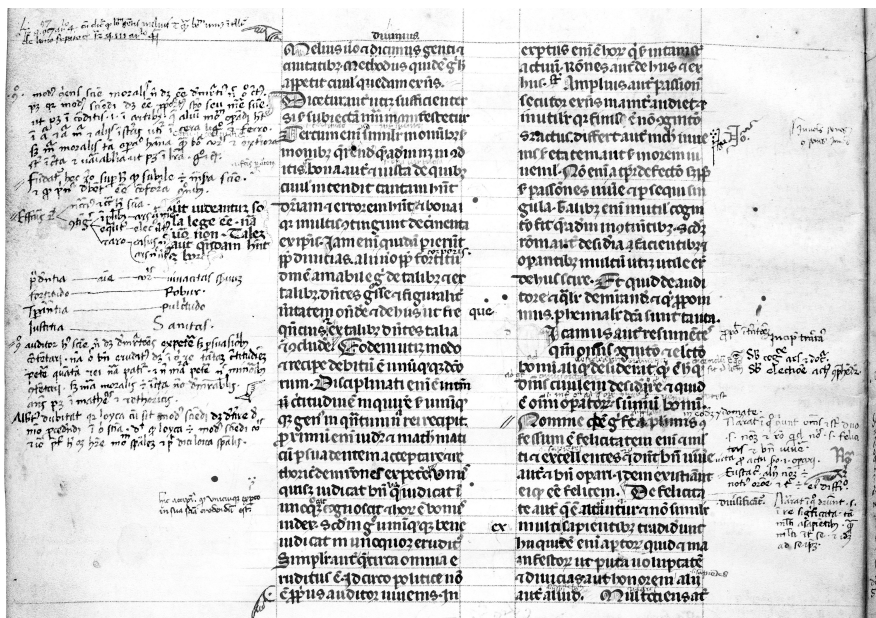
După **locul** intervențiilor, acestea pot fi:

- **în rând**: intervenții minore, ex. litere modificate sau șterse (*exp. / del. / eras.*)
- **in rasura**: textul inițial este șters, intervenția e scrisă în ștersătură
- **supra lineam**: deasupra liniei de scris, uneori cu semne de corectură; caz special: glosele interlineare
- **in margine**: adăugirea sau corectura este scrisă în marginea liberă a paginii, uneori cu semne de trimitere; caz special: glosele marginale
- **în alte părți ale manuscrisului**: uneori adăugirile mari sunt scrise sau continuă pe marginile altor pagini (sau chiar pe operculi), cu semne de trimitere
- **pe foi suplimentare**: uneori adăugirile mari sunt scrise pe suporturi suplimentare și legate împreună cu textul în codex

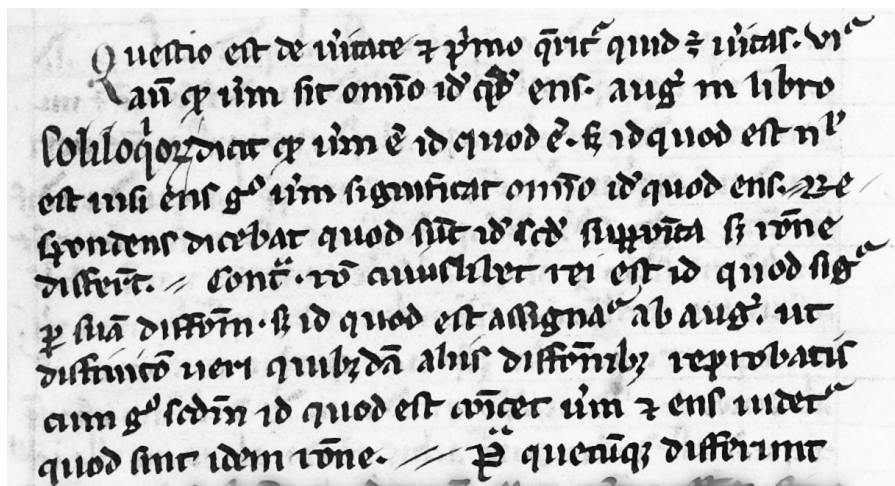
Deseori adnotările sunt și ele copiate în copiile ulterioare ale ms.; uneori sunt integrate în text

6.3. Exemplu

Paris, Bibliothèque nationale de France, Latin 6306 (sec. XIII), f. 1v, ARISTOTELES, Liber ethicorum

 Temă pentru acasă

Paris, Bibliothèque nationale de France, Latin 15810 (sec. XIII), f. 2r, THOMAS DE AQUINO, Quaestiones de veritate

7. Minuscula gotică bastardă din secolul XIV

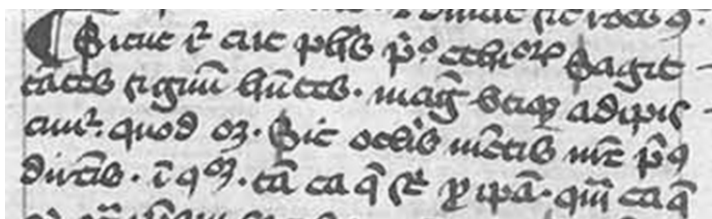
7.1. Evoluție

În secolele XIV–XV forma literei continuă să evolueze.

- *textualis* ia o formă mai ușor de scris
- noua formă combină elemente din *rotunda*, *quadrata* și *semiuncială*
- de aceea este numită ***bastarda*** sau ***hybrida***
- cea mai afectată este forma *glossularis* (cursivă)

7.2. Caracteristici

- scrierea este mai cursivă
- literele sunt legate
- ascendenții și descendenții sunt mai pronunțați
- literele sunt înclinate puțin spre dreapta
- ascendenții unor litere sunt desenați ca bucle (b, d, h, l)
- minimele sunt desenate ca niște cârlige legate (i, m, n, u)
- preferința pentru anumite forme ale literelor (s scurt, t ascuțit)
- folosirea unor litere noi sau combinații, uneori pentru a reda sunete din vernaculare (w = u+u, ß = f+s/f+z)

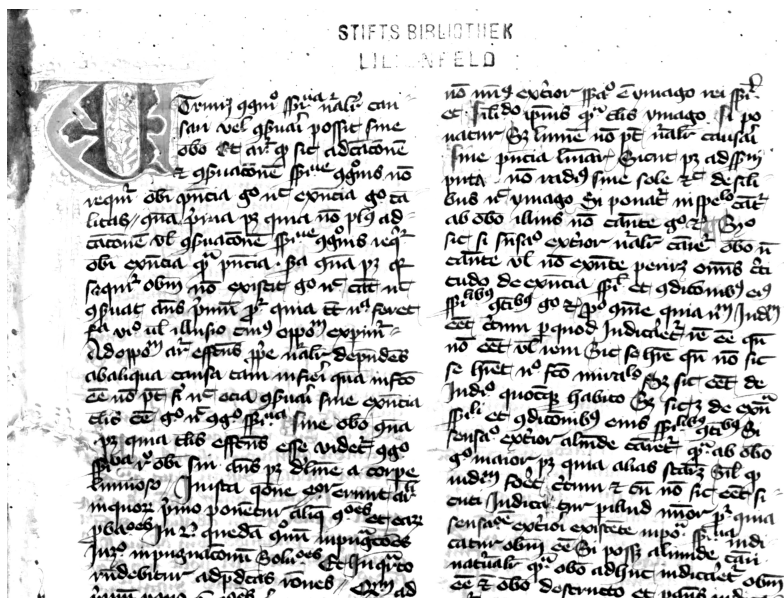
7.3. Cifre

- cifre romane (i, ii, iii, v, x, l, c, d, m)

12th c.	13th c.	14th c.	15th c.	16th c.
1	1	1	1	1
2	7	2	2	2
3	3	3	3	3
4	8	4	8	4
5	3	4	7	5
6	6	6	6	6
7	1	1	1	7
8	8	8	8	8
9	9	9	9	9
0	0	0	0	0

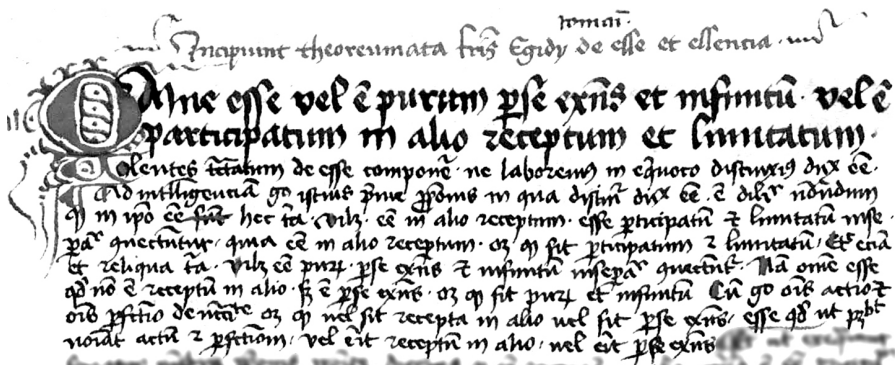
- cifre arabe în formă medievală
- numerotare cu litere (a, b, c...)
- cifruri (mai rar)

7.4. Exemplu

Lilienfeld, Zisterzienserstift, ms. 148, f. 1r (1389), IOHANNES DE MIRECURIA, *Super Sententiarum*

Temă pentru acasă

Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 1855, f. 1r (sec. XV), AEGIDIUS ROMANUS, Theoremata de esse et essentia

8. Notarea variantelor din manuscrise

8.1. Părțile notării

lema]	⟨variantă⟩	⟨abbr. ed.⟩	Sigla
referință	lecțiune*	explicație*	manuscris

8.2. Abrevieri editoriale comune

		unus iii tres quattuor ⇒ duos] vi M
add.	addidit	unus iii duos tres ⇒ unus] vi add. M
om.	omisit	unus tres quattuor ⇒ duos] om. M
tr.	transposuit	duos unus ⇒ unus duos] tr. M (inv)
del.	delevit	littera / c ⇒ littera del. M, c del. M
exp.	expunxit	littera ⇒ littera exp. M
eras.	erasit	littera (răzuit) ⇒ littera eras. M
in ras.	in rasura	verbum ⇒ verbum] in ras. M
corr.	correxuit	decimus ⇒ decimus] corr. ex decimus M
a.c. (ante corr.)	ante correctionem	unus ^{duos} ⇒ duos] unus a.c. M
p.c. (post corr.)	post correctionem	unus ^{duos} ⇒ unus] duos p.c. M
a.m.	alia manu	unus duos tres ⇒ duos] a.m. M sau M ^{a.m.}
scr.	scripsit	= a scris...
secl.	secluserat	= text interpolat, dar cert
praem.	praemisit	= a pus în față, a pus în altă parte
in marg. (mg.)	in margine	tertius marg.
sup. lin. (s.l.)	supra lineam	unus ^{duos} tres ⇒ duos] sup. l. M
sub lin. (sub l.)	sub linea	unus ^{duos} tres ⇒ duos] sub l. M
con.	coniec	= corectura noastră: a eo → ab eo
em. (emend.)	emendavi	= modificarea noastră: ubi → verbi
dub.	dubitanter, lectio dubia	= nu suntem siguri
sc. (scil.)	scilicet	= cu siguranță, fără îndoială
ut uid.	ut videtur	= aparent, așa se pare
inc.	incipit	= început
des.	desinit	= încheiere, sfârșit
cod. (codd.)	codex (codices)	cod. A; codd. B,C,D
ed. (edd.)	editio(nes)/ editor(es)	ed. Köln; edd. Köln, Paris
cett.	ceteri	= celelalte manuscrise: ... A, ... cett.
rell.	reliqui	= restul manuscriselor: ... A, ... B, ... rell.
al.	alius	= altul (ex. alt manuscris)
p. (pp.), f. (ff.)	pagina(-is), folio(-is)	p. 23; pp. 55–58; f. 29rb; ff. 98ra–99vb

Abrevierile editoriale sunt folosite pentru a descrie sumar o variație și pot fi combinate împreună cu alte cuvinte în latină.

☞ EX: *scr. sed exp.* ; *add. in marg. sed del.* ; *add. s. l. sed del. et corr. in marg.*

8.3. Exemplu

P = Praha, Národní knihovna České republiky, V.A.20, ff. 87r–209v (Arist. *Metaph.* I, 1)

Omnes homines natura scire desiderant. Signum autem est sensuum
aut est sensum diligitur. et maxime aliorum
qui est potestas non enim solum ut agamus sed et
nihil agere debentes ipsum videre pre omnibus ut dicam aliis eligimus. Causa autem
est quia hic maxime sensuum cognoscere nos facit et multas differentias
demonstrat. Animalia quidem igitur natura sensum habentia fiunt, ex sensu
autem quibusdam quidem ipsorum memoria non infit, quibusdam vero fit.

5 || Omnes homines natura scire desiderant. Signum autem est sensuum
dilectio; preter enim et utilitatem propter se ipsos diliguntur, et maxime
aliorum qui est per oculos. Non enim solum ut agamus sed et nichil agere
debentes ipsum videre pre omnibus ut dicam aliis eligimus. Causa autem
est quia hic maxime sensuum cognoscere nos facit et multas differentias
demonstrat. Animalia quidem igitur natura sensum habentia fiunt, ex sensu
autem quibusdam quidem ipsorum memoria non infit, quibusdam vero fit.

P 87r

1 omnes] prima conclusio *add. in marg. P* || natura] id est naturaliter *add. s.l. P* ||
desiderant] id est appetunt, unde appetitus in proposito est quedam tendencia ad rem non
habitam, possibilem tamen haberi *add. s.l. et in marg. P* || 2 diliguntur] scilicet ipsi sensus
add. s.l. P || 3 sed] set *P* || 4 videre] id est sensum visus *add. s.l. P* || 5 hic] scilicet
visus *add. s.l. P* || et] s. l. P || differentias] rerum *add. in marg. P* || 6 natura] s. l. p. c.;
non a. c. *P* || sensu] sensibus; *corr. s.l. sed eras. P* || 7 infit] fit; iuste *add. P* || vero]
non *add. sed del. P*

☞ Temă pentru acasă

Colaționați lecțiunile din următorul manuscris:

Basel, Universitätsbibliothek, F II 18, f. 2r

Omnes homines natura scire desiderant. Signum autem est sensuum
autem est sensum diligitur. et maxime aliorum qui est potestas non enim
solum ut agamus sed et nihil agere debentes ipsum videre pre omnibus ut dicam
aliis eligimus. Causa autem est quia hic maxime sensuum cognoscere nos facit
et multas differentias demonstrat. Animalia quidem igitur natura sensum
habentia fiunt, ex sensu autem quibusdam quidem ipsorum memoria non infit,
quibusdam vero fit.

ARISTOTELES, *Metaphysica*, I, 1 (980a21–b21)

Omnes homines natura scire desiderant. Signum autem est sensuum dilectio; preter enim et utilitatem propter se ipsos diliguntur, et maxime aliorum qui est per oculos. Non enim solum ut agamus sed et nichil agere debentes ipsum videre pre omnibus ut dicam aliis eligimus. Causa autem est quia hic maxime sensuum cognoscere nos facit et multas differentias demonstrat. Animalia quidem igitur natura sensum habentia fiunt, ex sensu autem quibusdam quidem ipsorum memoria non infit, quibusdam vero fit.

9. Colaționarea din multiple copii manuscrise

9.1. Lecțiunea

Lecțiune = variantă particulară a unui text atestată de unul sau mai mulți martori

- În funcție de modul de abordare al ediției critice, poate fi considerată lecțiune:
 - orice diferență textuală opusă textul de bază
 - toate variațiile textuale ale martorilor

Colaționare = înregistrarea tuturor diferențelor textuale semnificative din mai multe manuscrise care conțin același text

9.2. Diferențe între manuscrise

Fiecare manuscris reprezintă o instanță distinctă a textului.

- Între manuscrise apar diferențe accidentale sau intenționate:
 - diferențe accidentale
 - ortografii și abrevieri diferite
 - greșeli de copiere
 - diferențe intenționate
 - adăugiri sau omisiuni substanțiale
 - variante redacționale diferite
- Nu toate diferențele sunt considerate semnificative:
 - diferențe nesemnificative
 - stilul de scris, dimensiunile și așezarea în pagină
 - diferențele minore între cuvintele scrise (ex. abrevieri diferite)
 - diferențe semnificative
 - cuvintele diferite, adăugate sau omise
 - diferențele structurale majore

9.2.1. Ortografii diferite

- Deoarece latina medievală nu este o limbă standardizată și suferă influențe atât dinspre latina clasică, cât și dinspre limbile vernaculare, ortografia poate varia de la un text la altul, sau chiar înăuntrul aceluiași text.
- De obicei, diferențele ortografice sunt considerate nesemnificative.
- Strategii de tratare a diferențelor ortografice în ediția critică:
 - păstrarea ortografiei originale
 - avantaje: deciziile editoriale arbitrare sunt evitate
 - dezavantaje: textul este dificil de citit
 - clasicizarea (corectarea după ortografia latinei clasice)
 - avantaje: regulile clasice sunt stabile și comprehensive

dezavantaje: textul este alterat anacronic

- aplicarea regulilor latinei medievale

avantaje: textul este uniformizat aproape de forma originală

dezavantaje: latina medievală nu este bine standardizată

4

9.2.2. Adăugiri și omisiuni

Adăugirile și omisiunile pot avea lungimi diferite, de la un singur cuvânt până la părți mari de text (paragrafe, pagini, capitole, cărți)

■ Adăugirile

- cuvinte sau fragmente de text adăugate ulterior după compunerea textului (abreviere în ap. critic: *add.*)

substanțiale completarea textului de către altă persoană sau chiar de către autor (caz special: glosele marginale)

accidentale adăugarea din greșeală a unor cuvinte sau fragmente

■ Omisiunile

- cuvinte sau fragmente de text eliminate ulterior după compunerea textului (abreviere în ap. critic: *om.*)

substanțiale eliminarea unor părți de către altă persoană sau chiar de către autor

accidentale omiterea din greșeală a unor cuvinte sau fragmente (caz special: *homoeoteleuton*)

5

9.2.3. Greșeli de copist

- Când copiază, copiiștii fac greșeli.
- Greșelile se acumulează serial, atunci când un manuscris cu greșeli este folosit ca model pentru o nouă copie.
- Uneori copiiștii sau cititorii observă greșelile și încearcă să le corecteze.
- Greșelile sunt foarte importante pentru ediția critică, deoarece prezența lor în mai multe manuscrise dovedește că au ele avut un model comun.
 - este important ca toate greșelile comune să fie înregistrate în aparatul critic, deoarece ele expun tradiția și argumentează pentru *stemma codicum*
- În mod tipic, atunci când nu înțeleg un cuvânt, copiiștii tind să îl înlocuiască cu unul mai comun.
- Uneori, când un cuvânt este greșit sau nu are sens în text, copiiștii sau cititorii încearcă să refacă coerența textului.
 - unele corecturi sunt arbitrare și diferite de textul original
 - unele corecturi sunt bazate pe o sursă alternativă (contaminare)

9.2.4. Variante redacționale

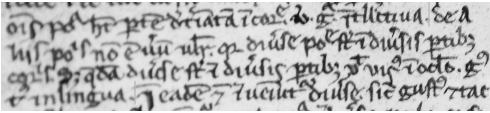
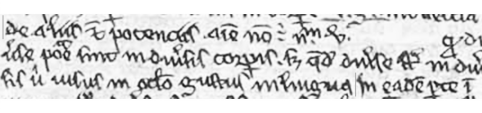
- Unele texte supraviețuiesc în mai mult de o variantă de compunere.

- Autorul poate ulterior să aducă modificări minore sau chiar să rescrie părți din text.
- Uneori textul nu este scris direct de autor, ci de altă persoană.
reportatio textul unui discurs este înregistrat de altă persoană (ex. un curs universitar transcris de un student)
abbreviatio un text este prescurtat, abreviat de altă persoană, reținând doar elementele considerate semnificative
- Strategii pentru ediția critică:
 - când părțile identice sunt mult mai mari decât cele în care textul diferă: se editează un singur text și diferențele se redau în aparatul critic
 - când diferențele sunt numeroase, dar structura și lungimea textului rămân aproximativ aceleași: cele două versiuni pot fi redată în paralel (ex. pe 2 coloane sincronizate)
 - când diferențele sunt foarte mari și versiunile nu pot fi sincronizate: cele două variante sunt editate separat, ca două texte diferite, eventual conectate prin trimiteri

9.3. Proceduri de colaționare

- Serială
 - manuscrisele sunt transcrise unul după altul; după realizarea transcrierilor complete, acestea sunt analizate și unificate în ediția critică
- Paralelă
 - textul este colaționat progresiv din toate manuscrisele; manuscrisele sunt simultan comparate, realizând o ediție preliminară
- Mixtă
 - se alternează între procedura serială și cea paralelă
 - cu manuscris principal: se alege un manuscris de referință, se transcrie serial, apoi celelalte sunt colaționate în paralel pe baza transcrierii
 - cu eșantion: se transcrie serial o parte relevantă de text din toate manuscrisele, se analizează, se decide care este cel mai bun manuscris, apoi se transcrie integral acel manuscris și se colaționează paralel cu celelalte

9.4. Exemplu

	
A = Alba Iulia, Biblioteca Bathyanemum, Ms. L.143, f. 30rb de aliis potentiis non est verum universaliter, quia diverse potentie sunt in diversis partibus corporis. Sed quedam diverse sunt in diversis partibus, ut visus in oculo, gustus in lingua;	P = Praha, Národní knihovna České republiky, IV.D.13, f. 23rb de aliis etiam potenciis anime non est nullum v. [lac.], quod diverse potentie sunt in diversis corporis. Sed quedam diverse sunt in diversis, ubi visus in oculo, gustus in lingua;

- 1 de aliis etiam potentiis animae
non est verum universaliter, quia
diversae potentiae sunt in diversis
partibus corporis. Sed quaedam
- 5 diversae sunt in diversis partibus,
ut visus in oculo, gustus in lingua;

1 etiam] *om. A* || animae] *om. A* || 2 verum
universaliter] *nullum v. P; lac. add. P* || quia]
quod *P* || 4 partibus] *om. P* || 5 partibus] *om.*
P || 6 ut] *ubi P*

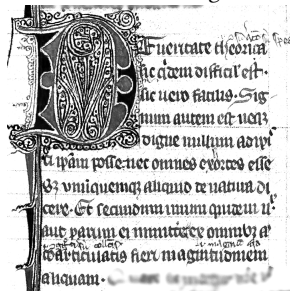
Temă pentru acasă

9

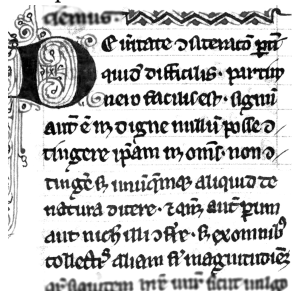
Colaționați textul din următoarele manuscrise:

ARISTOTELES, *Metaphysica*, II, 1 (993a30–b3)

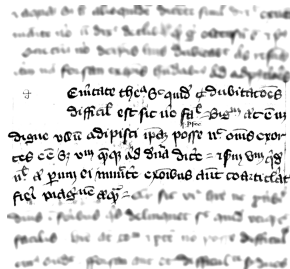
De veritate theoria sic quidem difficilis est, sic vero facilis. Signum autem est neque digne nullum adipisci ipsam posse nec omnes exsortes esse, sed unumquemque aliquid de natura dicere, et secundum unum quidem nichil aut parum ei immittere, ex omnibus autem coarticulatis fieri magnitudinem aliquam.

Vatican, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Borgh. 8, f. 9rb (sec. XIV)

Genève, Bibliothèque de Genève, Ms. lat. 76, f. 78ra–b (sf. sec. XIII)

Praha, Národní knihovna České republiky, V.A.20, f. 104v (1380–1445)

10. Aparatul critic

10.1. Componentele aparatului critic

- elementele generale
- remarcile critice care privesc întreg textul editat sunt discutate în introducere
- elementele textuale
 - observațiile critice care privesc punctual părți din text sunt prezentate în aparatul critic al textului (ex. note de subsol)
 - aparatul filologic sau paleografic
 - aparatul de surse textuale
 - alte tipuri de aparat

1

10.2. Observațiile critice generale

- Editorul trebuie să precizeze informațiile despre text, surse și context în introducere:
 - date
 - atribuire (autor)
 - manuscrise (date, atribuire, descriere fizică, istorie, *stemma codicum*)
 - sursele textului și tradiția
 - principiile editoriale
- Este preferabil ca orice observație repetitivă în text să fie expusă în introducere, nu în aparatul textual (ex. o particularitate a ortografiei sau o greșeală frecventă)
- Toate deciziile editoriale generale trebuie precizate în introducere (ortografia ediției, convențiile de notare, sistemul aparatului critic textual etc.)

2

10.3. Aparatul critic atașat textului

- Trebuie să indice clar la ce parte din text se referă
 - rândurile sunt de obicei numerotate
 - notele de subsol indică lema
 - sfârșiturile de coloană sunt marcate în text și în margine
- Trebuie să expună clar și pe scurt observația
 - manuscrisele sunt prescurtate prin sigle
 - observațiile editorului conțin abrevieri convenționale
 - poziția în aparat indică implicit tipul observației
- Deciziile critice ale editorului trebuie clar evidențiate
 - cuvintele corectate sunt marcate în note: *con.*, *emend.*
 - cuvintele adăugate de editor sunt marcate cu semne specifice: <...>

3

10.3.1. Aparatul filologic/paleografic

- Conține descrierea variațiilor textuale și particularitățile fiecărui martor al textului
- Adesea, când sunt multe manuscrise sursă, se renunță la anumite tipuri de observații (ex. greșeli corectate în ms., marginale redundante) și grupurile de manuscrise care au frecvent aceeași lecțiune sunt reprezentate printr-o siglă unică (în cazuri extreme, doar lecțiunile grupurilor sunt redată)
- Detaliile aparatului paleografic au fost discutate în *Cursul* 9.

10.3.2. Aparatul de surse

5

- Textele medievale conțin citate, referințe și preluări implicite din texte anterioare
- Edițiile critice indică în aparat aceste surse textuale folosind edițiile moderne (dacă sunt disponibile) și standardele de citare actuale
 - Deseori în aparat referințele sunt abreviate și textului i se adaugă o bibliografie cu detalii complete ale textelor sursă
- Uneori aparatul de surse este împărțit în mai multe seturi de note: surse explicite, surse implicite, surse biblice etc.
 - sursele explicite sunt cele anunțate de autor în text

☞ *dicat Philosophus ; Augustinus I^o De Trinitate capitulo 3° ; Libro 6, De pe., 'Si episcopus'*

- sursele implicite sunt preluări identificabile din alte texte, dar fără vreo indicație (este rolul editorului să le găsească)
- Indicarea cuvintelor de referință pentru citare se face în aparat prin leme, la fel ca la aparatul filologic

☞ EX: omnes — desiderant] ARIST. *Metaph.* I, 1, 980a21 (A.L. 25.3.2, p. 11, l. 3)

10.3.3. Alte tipuri de aparat

- Aparatul martorilor (*Traditio textus*)
 - Când sunt foarte mulți martori ce transmit fragmentar textul, prezența sau absența textului editat din ei se poate indica într-un aparat separat
- Aparatul comparativ
 - Când textul supraviețuiește în mai multe versiuni (ex. mai multe redactări), una dintre ele este editată ca text principal, iar diferențele celorlalte sunt indicate într-un aparat distinct
- Aparatul explicativ
 - Uneori editorii adaugă comentarii, explicații și observații la text într-un set distinct de note de subsol sau de final

10.4. Exemplu

GUILLIELMUS DE ALVERNIA, *Sermones de tempore*, CCCM 230a, p. 32

(CXLI)

Isti sunt dies quos observare debetis, quia uestri ad reddendam rationem de eis, quia sicut dicit auctoritas: sicut capillus de capite, ita momentum de tempore non peribit. Item, quia mali, ut caueamus ab eis. Item observanda sunt quia apti ad seminandum.

5 Item quia solutionis debitorum faciendo et reformande pacis et impetrande gratie iudicis et assessorum, id est sanctorum et huiusmodi. Dies uero presentes dominice passionis observandi sunt, id est cauendum est in eis a fermento, quia sunt dies azimorum. Fermentum tria habet: acedinem scilicet, uacuitatem et tumiditatem. Que tria tres partes mundi quem Iohannes describit significant: *omne quod est in mundo aut est concupiscentia carnis*, etc. Aceditas que facit omnia desipere post se ad luxuriam pertinet, que facit castitatem et huiusmodi desipere, secundum illud: gustata carne desipit spiritus, sicut e contrario. Vacuitas uero ad

15 auariciam pertinet, que nunquam impleri potest quia *sanguis uisage due sunt file* que semper clamant *affer, affer*. Et dic causas quare non implentur, iuxta (illud): *auarus non implebitur pecunia*, et huiusmodi. Item foraminosi sunt auari sicut fermentum et oriuntur in eis foramina, quia quando habent quod optabant, iterum

20 optant aliud. Tales sunt sicut morbus qui uocatur fistula foraminosi. Et aptari potest hoc clericis prebendis et usurariis et huiusmodi. Tumiditas autem ad superbiam et eius species pertinet.

CXLI, 11 I Ioh. 2, 16 || 16 Prou. 30, 15 || 17 Eccle. 5, 9

CXLI, 1 Isti – debetis] *Respons. in dom. in Pass.* (HESBERT IV, n° 7013) || 2/3 sicut – peribit] BERNARD., *Serm. de diu.* 1, 8 (p. 79) || 14 gustata – spiritus] cfr BERNARD., *Epist.* 111, 3 (p. 285)

Trad. text.: P_u, f. 58va

CXLI, 1 Dominica ante Ramos Palmarum. G. episcopus parisiensis *rubr.* || 12 desipere] decipere a.c. || 16 affer, affer] *scripti*, aufer, aufer || 17 illud] *suppl. om.* || 20/11 foraminosi] *formaninosi a.c.*

Sfârșitul cursului